

ETHNOPONOMICS OF FERGANA VALLEY AND ITS SCIENTIFIC BASIS

Munavvarjon No'monjonovich Tojiboyev
Far DU Tarix fakulteti I kurs magistranti

Annotation: People usually start looking for the meaning of names that are incomprehensible to them and try to pronounce by adapting them to their own language. Folk etymology, more precisely false etymology, appears in this way, and thus legends are also made up. In this article, it is mentioned about ethnotoponomics and the designation of historical names.

Keywords: Etymology, toponyms, anthropotoponyms, Kipchaks, landowners, place names, ethnonyms, etymology, ethnotoponomy

FARG'ONA VODIYSI ETNOTOPONOMIKASI VA UNING ILMIY ASOSLARI

Munavvarjon No'monjonovich Tojiboyev
Far DU Tarix fakulteti I kurs magistranti

Annotatsiya: Kishilar odatda o'zlari uchun tushunarsiz bo'lgan nomlardan ma'no izlay boshlaydi va o'z tillariga moslashtirib talaffuz qilishga intiladi. Xalq etimologiyasi, aniqrog'i soxta etimologiya shu yo'sinda paydo bo'ladi va shu tariqa rivoyatlar ham to'qiladi. Ushbu maqolada etnotoponomika va tarixiy nomlarni atalishi xususida so'z yuritilgan

Kalit so'zlar: Etimologiya, toponimlar, antropotoponimlar, qipchoqlar, yer egalari, joy nomlari, etnonimlar, etimologiya, etnotoponomika.

Bugungi milliy o'zligimizni anglab, tarixiy xotiramiz tiklanib, kundan kunga yangilanayotgan O'zbekistonimizning tarixini sevish, o'rganish har bir yurt farzandining muqaddas burchi bo'lsa kerak. Xususan, har bir inson o'z tug'ilib o'zgan vatani, viloyati, tumani, qishlog'i yoki mahallasini nomini kelib chiqishini hamda tarixini bilish kerak deb o'ylayman. Bu borada mustaqilligimizning dastlabki yillarida 1996 yil 30 avgust 277-I-son «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida»gi Oliy Majlis qarori bilan bu sohada katta ishlar boshlandi. Mustaqillik yillarida mamlakatimiz geografik nomlarini tartibga solish sohasida amalga oshirilgan tadbirlardan eng muhimi shu bo'ldiki, xalqimizning tarixi, madaniyati va tiliga umuman aloqasi bo'lmagan ko'plab «qizil» toponimlar respublikamiz xaritasidan o'chirildi. Birgina Farg'ona viloyatida ham mingga yaqin ko'cha-ko'ylar nomlari milliyashtirildi va ilmiylashtirildi.

Atoqli otlar, jumladan geografik nomlar, ayniqsa ularning ma'nolari qadimdan olimlar e'tiborini tortgan. Toponimika atamasining paydo bo'lganiga hali bir asr bo'lgani yo'q. Lekin toponimika masalalari tarix, geografiya, tilshunoslikka oid asarlarda ilk o'rta asrlarda uchraganligini bilsak bo'ladi.¹

¹ S. Qorayev. Toponomika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006.

Geografik nomlarning ma'nosini, ularning kelib chiqishini, o'zgarishini bilishga qiziqish juda qadim zamonlardan boshlangan. Toponimikaga oid ma'lumotlar antik davr olimlari asarlarida ko'plab uchraydi. Chunonchi, Gerodotning "Tarix", Strabonning "Geografiya", Pomponiy Melaning "Xorografiya", Pliniyning "Tabiiy tarix" nomli asarlarida ko'pgina toponimik ma'lumotlarni uchratish mumkin.²

Ushbu fan bilan mamlakatimizda juda ko'plab, olimlar va mutaxassislar shug'ullanib kelgan va hozirgi kunda ham ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Respublika joy nomlarining kelib chiqishi tarixini va millat, qabila, elat, urug'-aymoq nomlarining kelib chiqish tarixini (etnogenezini) hamda geografiyaga oid atamalami o'rganishda Ya.G'ulomov, R. N. Nabiyev, A. R. Muhammadjonov, F. Abdullayev, S. Ibrohimov, O'zbekistonda birinchi toponimik kartoteka tuzishda ishtirok etgan H. T. Zarifov, etnograflar - E. Fozilov M. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, R. Qo'ng'irov, geograflar - H. Hasanov, S. Qoravev kabilamning ishlari diqqatga sazovordir.³

Suyun Qoraevning «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti tomonidan chop etilgan "Toponomika" asari o'zining keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. Ushbu asarda O'zbekiston toponimiyasi, toponimlarning paydo bo'lishi, toponimik formantlar, tiplar va modellar, toponimik afsonalar xamda toponimikaning o'rganilish tarixi xaqida ma'lumotlar berilgan. Toponimiyaning turlari - oykonimiya, gidronimiya, gidrologik atamalar, oronimiyaning o'ziga xos lingvistik, onomastik, geografik xususiyatlari keng yoritilgandir. Bundan ko'rinib turibdiki, biz to'xtalmoqchi bo'lgan etnotoponimlar va uning xususiyatlari uncha yoritilmagan. Yu. Ahmadaliyevning "Farg'ona viloyati toponimlari" o'quv uslubiy qo'llanmasida ham asosan joy nomlarini geografik jihatdan yoritilgan. Shu sababli biz oldimizga qo'ygan maqsadimiz etnotoponimlarni tarixiy jihatdan yondashish, nomlarni kelib chiqish xususiyatlarini etnografik jihatlariga ko'proq urg'u berish hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, dunyodagi har bir narsaning o'ziga xos nomi bor. O'simlik va hayvonlarning mahalliy nomlaridan tashqari ilmiy, lotincha nomlari ham mavjud. Har qanday o'simlik va hayvonni lotincha nomiga qarab turli millat mutaxassislari darrov bilib oladilar. Demak, nomlar bir narsani ikkinchi narsadan farq qilishga yordam beradi.

Bir joyni ikkinchisidan, bir jilg'ani boshqa bir jilg'adan, bir ko'chani yonidagi ko'chadan, tog'-adirlami, shahar va qishloqlarni bir-birlaridan farq qilish uchun ham kishilar nomlar o'ylab chiqar gan. Joy nomlari, geografik nomlar yoki toponimlar deb ataladi. Toponimlarni toponimika fani o'rganadi.

Toponimika yunoncha topos - joy va onoma (yoki onima) - nom so'zlaridan tarkib topgan.⁴

Geografik nomlar muayyan hududda ajralgan holda emas, balki o'sha hudud bilan, u yerdagi tabiiy-tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ayni vaqtda tevarak-atrofdagi hudud, o'lkalarning tabiati, tarixi hamda toponimiyasi ham hisobga olinishi kerak. Chunki tarixiy geografik nomlar uzoq davrlar mahsuli bo'lgani bois vaqt o'tishi bilan ozmi-ko'pmi shaklan va mazmunan o'zgarishi, xalqlarning ko'chib yurishi natijasida esa bir joydan ikkinchi bir joyga o'tib qolishi mumkin.

O'zbekiston toponimiyasining xarakterli xususiyatlaridan yana biri unda etnotoponimlarning, ya'ni turli millat, xalq, elat, qabila va urug'-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlarning nihoyatda keng tarqalganligidir.

Respublikamiz joy nomlari xususan mikrotoponimlar ichida antropotoponimlar, ya'ni kishilarning ismi, familiyalari hamda laqablari bilan ataladigan toponimlar son jihatidan etnotoponimlardan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Odatda xalqlar, millatlar, shuningdek qabilalar, yirik urug'larning nomlari qadimiy bo'ladi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq, qo'ng'iroq, mitan, qangli, qipchoq, uyshun, qorluq, xalaj kabi urug'-qabila nomlari haqida bir qancha fikrlar bildirilgan, lekin bu etnonimlarning etimologiyalari ilmiy asosda o'rganilmoqda. O'zbek - «o'ziga bek», qirg'iz - «qirq qiz», qozoq - «qochoq», mitan - «mo'ytan» (seijun), qangli - «qanqli»

² Nizomov. A, Raximova. G, Rasulova. N. Toponomika T., "Sharq" 2012.

³ Zohid Madrahimov. Tarixiy toponimika (o'quv qo'llanma) / «Navro'z» nashriyoti. -T o' s h k e n t, 2017. 3 bet.

⁴ Zohid Madrahimov. Tarixiy toponimika (o'quv qo'llanma) / «Navro'z» nashriyoti. -T o' s h k e n t, 2017. 3 bet.

(aravali), qorluq - «qorliq» (qorda qolgan), xalaj - «qol och» (och qolgan), qalmoq - «chetda qolgan» (islom diniga kirmay qolgan) degan ma'noni bildiradi deyish g'ayri-ilmiy, asossiz izohdir.⁵

Etnonimlar tarix taqozosi bilan vujudga kelgan bo'lib, ma'lumot tashiydi. Etnonimlarni o'rganishi juda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kishilar bir necha ming yillar davomida ayrim holda urug' bo'lib, keyinchalik qabila bo'lib yashaganlar. «Odam», «inson», «o'zimizning kishilar» kabi ma'nolarni anglatgan or (er), man (men) kabi etnonimlar ana shu qadim davrlarda paydo bo'lgan. Bir qancha etnonimlar chindan ham odam», «rostakam inson» degan ma'nolarni bildiradi. Masalan, udmurtlar (janubiy udmurtlar) tarixiy manbalarda ar «odam» shaklida tilga olingan. Tatar, hazar, arlat, ag'ar, majar, mishar, avar, bulg'or kabi xalq va qabila nomlari tarkibidagi ar (er), ir qo'shimchasi eroniy tillardan birida «odam» degan ma'noni bildirgan va keyinchalik turkiy tillarga o'tgan. Ariy (oriylar), iron (osetlarnign bir qabilasi) va hatto eron so'zlari ham o'sha ar (ir) «odam» so'zidan tarkib topgan bo'lsa ajab emas. Turkman, qaraman, aqman, sarman, quman kabi etnonimlar tarkibidagi man qo'shimchasini olimlar ayrim hindevropa tillaridagi man - men «odam» so'zidan kelib chiqqan, deydi. Masalan, D.Ye.Yeremeev va boshqalar fikricha, qipchoqlar tarixiy manbalarda qumanlar shaklida ham tilga olingan (boshqa fikrlarga ko'ra, quman yoki quban qipchoqlar tarkibiga kirgan qabila). Quman «quman», ya'ni «qumrang (och sariq) odam» degan ma'noni bildirar ekan, bu esa qipchoqlarning ruscha nomiga aynan to'g'ri keladi. Ya'ni polovets - sarg'ish demakdir. Tarixiy manbalarning xabar berishicha, qipchoqlar (polovetslar, qumanlar) ko'zi ko'k, sochi sarg'ish kishilar bo'lgan.⁶

O'zbek urug'lari nomlari (etnonimlar)ning o'ziga xos kelib chiqish tarixi bor. Jonivorlar, xususan, uy hayvonlari nomi bilan atalgan etnonimlar ham eng qadimiy sanaladi. Ular majusiylar davrida paydo bo'lgan. Urug'larning muqaddas hayvonlari (totem-ongon) bo'lib, kishilar o'zlarini shu hayvondan tarqalgan, deb hisoblaganlar. Masalan, jilondi (ilonli), jilontamg'ali (ilontamg'ali), qulon, oqbura, qorabura, (bura, buvra, bug'ra — bichilmagan erkak tuya), qarg'a, shag'al (shaqal - chiyabo'ri), echki, ho'kiz etnonimlari shular jamlasidandir. Hayvon nomlari bilan atalgan etnonimlar ba'zan shu urug' ajdodining laqabi ham bo'lishi mumkin. Jumladan, Farg'ona viloyatida ham hayvon nomlari bilan atalgan toponimlar mavjud. Bular jumlasiga Quva tumanida Laylakuya, Oltiariq tumanida Bo'rbaliq kabi nomlar kirib, bularni doim o'z ma'nosida tushunish to'g'ri bo'lavermaydi. Chunki bu kabi nomlar ko'chma ma'noda ishlatilgan bo'lishi, xususan urug' va qabila nomi ham bo'lishi mumkin.⁷

Ko'pgina etnonimlar urug'-aymoq tamg'asi nomi bilan atalgan. Ya'ni har bir urug'ning o'z tamg'asi bo'lgan. Masalan, mollarini, otlarini boshqalarnikidan farq qilish uchun tamg'alab qo'yishgan. Bolg'ali, kosovli, qaychili, taroqli, cho'michli, qirg'ili kabi urug'larning tamg'alari shaklan ana shu uy-ro'zg'or asboblariga o'xshash bo'lgan.

Etnonimlar orasida kishi ismlari ham uchraydi: Amir — temir, bo'ronboy, jalmat, ollaberdi, fozil, chig'atoy; joy nomlaridan kelib chiqqan etnonimlar ham bor: Beshqo'ton, buloqboshi, soylik, urganji, qayirma, qorabuloq, sharqiyalik (Shohruhiyalik - Shohruhiya - Ulug'bekning otasi Shohruh nomi bilan atalgan shahar nomidan) va boshqalar. O'zbek etnonimlarini semantik jihatdan bir necha guruhga bo'lish mumkin. Chunonchi, biron kasb-hunar nomi bilan yuritiladigan etnonimlar: qirsadoq (sadoq - o'qdon), iyarchi (egarchi - egarsoz),

⁵ S. Qorayev. Toponomika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006. 85-bet

⁶ S. Qorayev. Toponomika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006. 85-86-bet

⁷ S. Qorayev. Toponomika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006. 87-bet

gilamofli - (gilam to'quvchi), sayot - (sayyod - ovchi), tulkichi, zargarlik, mirishkor, po'latchi va boshqalar. Bu toponimlarga viloyatimizning ko'plab hududlarida misollar uchraydi, masalan O'qchi, Chinigaron, Pichoqchi kabi joy nomlari hunarmandchilikning ushbu turlari bu hududda asosiy mashg'ulot bo'lganligini hamda bu buyumlar yillar davomida urug' nomiga aylanib ketganligini faraz qilsak bo'ladi.⁸

O'zbek urug'larining o'ziga xos etimologiyasi bor. Shuni aytish kerakki, etnonimlar etimologiyasi haqida keltirilgan fikrlar turli manbalarga suyanib yozilgan. Binobarin, uzil-kesil variantlar emas, chunki har qanday etimologiya ham nisbiydir.

Geografik obyektlarga nom qo'yish va ulami qayta nomlash jarayonlarini o'rganish, bu sohada tegishli muassasalarga tavsiyalar berish toponimikaning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Yuqorida keltirilgan misollar toponimikaning yosh avlodni vatanparvarlik, millatparvarlik va obyektivlik ruhida tarbiyalashda katta rol o'ynashini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining izohli lug'ati. T., "O'qituvchi", 1977.
2. G'ulomov P., Mirakmalov M.T. Toponimika va geografik terminshunoslik. 2000.
3. Qoraev S. Toponimika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. T. 2006.
4. Nizomov. A, Raximova. G, Rasulova. N. Toponimika T., "Sharq". 2012
5. Ahmadaliyev Yu. Farg'ona viloyati toponimlari Farg'ona., "Farg'ona".2009

⁸ S. Qorayev. Toponomika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006.
87-bet